

Societas Neolatina Hungarica
Sectio Debreceniensis

CLASSICA • MEDIAEVALIA • NEOLATINA II

Ediderunt
Ladislaus Havas et Emericus Tegye

Debrecini
MMVII

NÉMET-MAGYAR KAPCSOLATOK A 17. SZÁZADI LATIN IRODALOMBAN

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA

A neolatin irodalomban érvényesülő nemzetközi párhuzamok, kapcsolatok és kölcsönhatások kutatása sokáig elhanyagolt területnek számított a nemzeti filológiákban. Így volt ez Magyarországon is, ahol a neolatin irodalom hosszú ideig marginális helyet foglalt el az irodalmi kánonban, s nemzetközi összefüggései nagyrészt áldozatul estek az anyanyelv mitizálásának és a nemzeti irodalmi hagyomány válogatási szempontjainak. Az antik auktorok 17. és 18. századi befogadásának története csak kis részben feltárt, a neolatin költészet műfajai közül egyedül az eposz történetét kutatták módszerelesen, s a 17. század aránylag a legkevésbé ismert időszak. A latin humanizmus poétikája és retorikája iránti érdeklődés csak az elmúlt egy-két évtizedben nőtt meg jelentősen.

A német nyelvterületen keletkezett neolatin irodalom kisugárzásának feltárása hasonlóképpen nem sokkal ezelőtt kezdődött meg. A német germanisztika eddig a nyugat és dél felé mutató kapcsolatokkal foglalkozott elsősorban, annak ellenére, hogy jelentős eredményeket ígér a német neolatin irodalom Kelet- és Délkelet-Európában érvényesülő hatásainak kutatása is. A német humanizmus kiemelkedő költőit, mint például Eobanus Hessust, Georg Sabinust, Petrus Lotichius Secundust és Paul Schede Melissust ismerték Magyarországon is, míg a 17. századi német latin szerzők közül Jacob Bidermann, Sigmund von Birken, Jeremias Drexel és Nicolaus Avancini számítottak a legismertebbek közé.

Ebben az áttekintésben három jellemző példát mutatunk be a délnémet területek latinul író 17. századi szerzőinek magyarországi befogadástörténetéből. Az első egy 1635-ből származó rózsafüzér-himnuszciklus adaptációja, a második Jacob Balde latin költeményeinek recepciója, a harmadik Jacob Masen irodalomelméleti műveinek hatástörténete.

A Hymni quindecim devotissimi magyar adaptációja

A 17. század második harmadának elején, amikor a rózsafüzér tisztelete elérte kora újkori csúcspontját a római katolikus egyházban, keletkezett az a *Hymni quindecim devotissimi super quindecim mysteria sacratissimi Rosarii* c., latin nyelvű rózsafüzér imádság- és elmélkedéssorozat, amely David Gregor Corner göttweigi apát *Magnum promptuarium catholicae devotionis* c., többször kiadott gyűjteményének utolsó szövegegyeségeként jelent meg, először az 1645-ös kiadásban.¹ A *Hymni* címe után olvasható megjegyzés szerint ezt a sorozatot egy E. S. monogrammal jelölt, nem kevésbé kegyes, mint tudós férfiú („vir non minus pius quam doctus”) ajánlotta Eleonóra császárnénak 1635-ben.

Ez a verses imádság- és elmélkedéssorozat egy rendkívül összetett és szerteágazó későközépkori, humanista és kora újkori szöveghagyományba illeszkedik, melyben világi szerzőktől származó és irodalmi szempontok szerint értékelhető művek is találhatóak. Már a 15. század végén szokásban volt, hogy *Rosarium*-kéziratokat ajánlottak a császárnak, s elkészítették a titkok verses feldolgozását. A humanista verses feldolgozások közül Sebastian Brant *Rosarium* (1494), Jakob Wimpfeling *De nuntio angelico* (Basel, 1494), Hermann Buschius (Hermann von dem Busche) *Sertum Rosaceum* (Köln, 1506 körül) c. művei és Jodocus Beissel 1495 körül Antwerpenben megjelent összeállítása említhetők példaként. A *Hymni* és magyar adaptációja mintegy szintézisbe foglalják a műfaj történet későközépkori, humanista és újabb, elsősorban jezsuita ihletésű hagyományát.

A *Hymni* latin szövege a rózsafüzér szokásos szerkezetének megfelelően három részre, a részeken belül az öröm, a fájdalom és a dicsőség öt-öt titkára, a titkokon belül 16 és 50 között változó számú strófára tagolódik. Az egyes titkok pontosan követik a bibliai történetet. A szövegek fő célja, hogy alapul szolgáljanak az elmélkedéshez a megváltás titkairól és hozzájáruljanak a hit elmélyítéséhez. A strófák szerkezete és rímképlete a *Stabat mater dolorosa* kezdetű, nagyon elterjedt és már korán németre fordított középkori szekvenciát követi, ami megerősíti a sorozat mariológiai jellegét. A korábbi verses formájú rózsafüzér imádságokhoz viszonyítva a *Hymni* fő jellegzetessége, hogy részletesen kifejti a korábban többnyire egyetlen mondatban vagy versszakban rögzített elmélkedési pontokat. Az Üdvöz légy Mária és a Miatyánk mechanikus ismétlése a háttérbe szorult, s a rögzített szövegű verses elmélkedéssorozat vált meghatározóvá.

¹ A továbbiakhoz ld. Tüskés Gábor – Knapp Éva, „E. S. és a Rózsakoszorú”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005) 383–400. Itt megtalálható a teljes forrás- és irodalomjegyzék, valamint a megállapítások részletes kifejtése.

A *Hymni* ajánlásának címzettje, I. Gonzága Eleonóra, II. Ferdinánd császár második felesége, férjével együtt nagy Mária-tisztelő volt. Életrajzi adatai tanúsítják, hogy a *Hymni* szorosan kapcsolódik a császárné által rendszeresen végzett rózsafüzér áhítati formához. A neki szóló ajánlás tehát tudatos és jól átgondolt gesztus lehetett. Az E. S. monogrammal jelölt költő azonosítására irányuló kutatás eredményeként arra a következtetésre jutottunk, hogy a sorozatot minden valószínűség szerint Elias Schiller, Ferdinánd gyermekeinek egyik nevelője, praeceptor szerezte. Az ő szerzősége mellett szól többek között, hogy a főhercegek nevelőjeként rendszeres kapcsolatban kellett állnia mostohaanyjukkal, Eleonórával, és közelről ismerhette áhítatgyakorlatait.

A *Hymni* magyar adaptációját Gyöngyösi István készítette el élete utolsó szakaszában. Forrásként a *Magnum promptuarium* 1672-es bécsi kiadását használta. Az 1690-ben Lőcsén, Koháry Istvánnak szóló ajánlással megjelent *Rózsakoszorú* Gyöngyösi talán legkevésbé ismert, egymásnak élesen ellentmondó megítéléseket kiváltó, egyetlen vallásos tárgyú műve. A 2002-ben megjelent kritikai kiadás utószavában Jankovics József áttekintette és több ponton helyesbítette a korábbi irodalomtörténeti értékeléseket, azonosította a Gyöngyösi forrását tartalmazó műnek Illésházy József könyvtárában a *Rózsakoszorú* 1690-es kiadásával együtt őrzött példányát, s megkezdte a fordítást ösztönző motivációk tisztázását. Trencsényi Waldapfel Imre nyomán szerkezeti összevetést végzett a forrással, megjelölte a főbb eltéréseket, s feltárta a *Rózsakoszorú* forrásából hiányzó prológuos poétikai funkcióját. Rámutatott a fordítás átdolgozás, parafrázis jellegére, utalt lehetséges nyelvi, irodalmi és zenei mintáira, s meghatározta összefüggéseit a kor Mária-tiszteletével.

A prózai ajánlásban Gyöngyösi elmondja a mecénás életrajzát, s párhuzamot von az életút szakaszai és a rózsafüzér három fő része között. Az ajánláshoz hasonlóan a közel 250 strófából álló bevezetés is az ő munkája. Ebben mintegy elővételezi az egész mű fontosabb témáit és kijelöli saját költői pozícióját. A pogány múzsáktól elfordult költő párhuzamot von saját, Máriához és Krisztushoz vezető útja, illetőleg Jézus üdvtörténete között, hogy jelezze ezzel a pogány mitológiával történt szakítás gondolatát és az azonosulást a keresztény hagyománnyal.

A latin eredeti és a magyar fordítás összevetése azt mutatja, hogy az egyes titkokon (rózsákon) belül Gyöngyösi nem ragaszkodott az eredeti strófaszámhoz. Ha elhagyott is egy-egy versszakot, számuk az átdolgozásban mindig magasabb, mint az eredetiben. A rózsák végén található prózai könyörgéseket teljes egészében elhagyta, némely gondolatot azonban átvett belőlük. Az adaptáció további sajátossága az eredetitől való számos tartalmi és stílusbeli eltérés: az érzéki, realiztikus kiegészítések, a szenvedések részletes leírása, a szubjektív, evilági hangvétel, az epikus elemek fokozása és a gyermek Jézus pontos megfigyelésekben, játékos elemekben és nyelvi leleményekben bővelkedő ábrázolása. A világi témákhoz és poétikai formákhoz szokott költő gyakran küzd a vallásos tárggyal a nyelvi kifejezésben, s egy sajátos, kevert megoldást hoz létre. Mint Jankovics József megállapította, a vallásos témát a 16. és 17. századi magyar

világi költészet hagyományai nyomán, Balassi Bálint és követői nyelvén, illetőleg a későközépkori és kora újkori egyházi irodalom stílusában szólaltatja meg.

Gyöngyösi nemcsak az elvégzendő imádságokra való utalásokat hagyta el, hanem mellőzte a titkokat lezáró válaszos énekeket és a titkokra visszautaló könyörgéseket is. Azáltal, hogy saját ajánlással és bevezetéssel látta el az átdolgozást, az eredetileg közösségi használatra szánt művet megfosztotta liturgikus összefüggésétől. A munka során képes volt áttörni a más műveiben gyakran üres sémává merevedett allegorizálást, étellel töltötte meg az erkölcsi példázatot, s a megváltás történetét Jézus életének, szenvedésének és halálának szemléletes bemutatása révén valóságghűen jelenítette meg. A szubjektív és realisztikus elemek fölerősítése, az égi és földi szerelem motívumainak egymásba játszása, valamint a mitológiai utalások változatos alkalmazása segítségével az emberi történés szférájába helyezte át a vallási tematikát, s az eredetileg a kegyességgyakorlás céljára készült művet közelebb hozta a világi költészetéhez.

Jacob Balde Magyarországon

A 17–18. században Balde művei nagy számban megtalálhatók voltak a magyarországi rendi és magánkönyvtárakban.² Ezt tanúsítják a történeti könyvtárak állományjegyzékei és a ma is meglévő kötetek tulajdonosi bejegyzései. A művek a jezsuita kollégiumi könyvtárakban voltak meg a legnagyobb számban. Így pl. a győri kollégiumban egyaránt megvolt a *Poesis Osca sive drama georgicum* (München, 1646), a *Vultuosae Torvitatis encomium* (München 1658), a *De laudibus B. Mariae V. odae partheniae* (München, 1648), a *Batrachomyomachia* és a *Sylvarum libri VII* (München, 1643) egy-egy példánya. A *Poemata* (Köln, 1660) hat, a *Lyrice* és egy *Miscellaneának* nevezett – valószínűleg a *Lyrice libri IV. et Epodon lib. unus c.* kiadvánnyal azonos – kötet (Köln, 1646) összesen tizenegy-tizenegy példányban állt rendelkezésre. A magas példányszámok mutatják, hogy ezeket a műveket rendszeresen használták az oktatásban.

A jezsuita könyvtárakon kívül Balde művei megtalálhatók voltak más rendek könyvtáraiban is. Így például a *Batrachomyomachia* (Regensburg, 1637) szerepel az egeri és pásztoi ciszterciek könyveinek 1788-ban készített jegyzékében. A *Poemata* (Köln, 1660) IV. kötete a szentgotthárdi, a *Carmina selecta* 1824-es, Rohn-féle kiadása a zirci ciszterciek könyvtárában volt, illetőleg van meg. A *Poema de vanitate mundi* (Köln, 1747) egy példányát a zobori kamalduli remetesség könyvtárában regisztrálták 1765-ben. A művek szórványosan eljutottak magánszemélyek tulajdonába is. Így például a *Sylvae lyrice* egy példányát 1667-ben a jezsuitáknál tanult író és katona Páz-

² A továbbiakhoz ld. Tüskés Gábor – Knapp Éva, „Jacob Balde magyarországi befogadás-történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 568–583. Itt megtalálható a teljes forrás- és irodalomjegyzék, valamint a megállapítások részletes kifejtése.

mány Miklós, az *Urania victrix* egy példányát 1690-ben Berényi György Nyitra megyei nemes könyvei között vették számba.

Balde fontosabb munkái tehát kivétel nélkül eljutottak Magyarországra. Jelentős részük több példányban volt meg és nemcsak a jezsuiták tulajdonában. Kiemelést érdemel az első kiadások és a Balde hírnevét megalapozó művek, mint a *Poemata*, a *Lyrice* és a *Batrachomyomachia* példányainak nagy száma, az 1660-as kölni és az 1729-es müncheni összkiadások, továbbá a nagyszabású öregkori mű, az *Urania victrix* magas példányszáma. Az 1729-es összkiadás első hat kötete, benne a *Batrachomyomachia*val egy másik Balde-művel együtt megvolt a Debreceni Református Kollégium könyvtárában.

A befogadástörténet fontos fejezetét alkotja Balde nevének említése az irodalomelméleti kézikönyvekben és kéziratos jegyzetekben. Ismeretes, hogy Balde nem sokra értékelt a poétika tankönyveket, ugyanakkor a jezsuiták Európa-szerte ajánlották őt a költői imitáció mintaszerzőjeként. Nem volt ez másként Magyarországon sem, ahol Balde művei sűrűn előfordulnak a jezsuita kézikönyvekben és kéziratos oktatási segédletekben, s hatása egészen a 19. század elejéig kimutatható.

A humaniorák első éves repetenseinek 1734-ben Szokolcán összeállított kéziratban például Hellmayr Antal már a bevezetőben ajánlja Baldét a szatirikus és a lírai költészet tanulmányozásához. Magában a műben számos további Balde-hivatkozás található. A jezsuita oktatásban használt három további kéziratban ugyancsak többször említi Baldét, ami jelzi, hogy széles körben használták műveit.

A poétika nyomtatott kézikönyvei között egy ismeretlen jezsuita *Ars metrica* c., először 1698-ban Nagyszombatban megjelent, majd 1712-ben és 1733-ban változatlan formában ugyanott kiadott munkáját említjük meg elsőként. A klasszikus auktorok mellett az összeállítás több jezsuita költőtől is hoz példákat, s Sautel, Menestrier és Bussières mellett két alkalommal Baldéra is utal. A két idézet tanúsítja, hogy a 17–18. századi jezsuita poétikák példatárában Magyarországon is mintaszerzőnek tekintették Baldét és gyakran hivatkoztak rá.

Annak bizonyítására, hogy Balde neve egészen a 19. század elejéig előfordul a magyarországi latin poétikákban, az expiarista Grigely József először 1807-ben megjelent, majd több kiadást megért *Institutiones poeticae* c. kompendiumát idézzük. A drámának szentelt harmadik könyv tizenharmadik, az ajánlott drámaszerzőket és műveket felsoroló fejezetében a *Iephtiasra* található utalás. A szatíráról szóló részben a felsorolt újkori szerzők között első helyen áll Balde, s neve ott van a lírai költészet jeles újabb kori képviselői között is.

A Magyarországon kiadott poétikákban való hivatkozásoknál nem kisebb jelentőségű Balde többszöri említése a rendtárs Jacob Masen irodalomelméleti műveiben. Ismeretes, hogy poetológiai fő művében, a *Palaestra eloquentiae ligatae*ben (I–III, Köln 1654–1657) Masen többször szól Baldéről, s dicséri lírájának szépségét, erejét, rövidségét, ironiáját és éleselműségét. Horatius mellett Masen Sarbiewskit és Baldét tekin-

tette a lírai költészet mintaszerzőinek, s az utóbbit elsősorban a szellemes, sűrített kifejezőmód miatt állította Horatius mellé. Az óda tárgyalásában ugyancsak utalt rá mint ajánlott előképre. A Masen által javasolt conceptista fikciók alkalmazása Baldének is tipikus eljárása, s Balde conceptizmusa szoros összefüggést mutat Masen conceptus-elméletével. Masen tárgyalja Balde Horatius-paródiáját, s a lírai parafrázis példájaként idézi a *De granadillo Indico* c. ódájának egyik sorát.

A *Palaestra* több vonatkozásban kanonizálta a Balde által követett költői gyakorlatot. Ezért nem mellékes, hogy Masen az *argutia* mértékadó elméletírójának számított Magyarországon is. Poétikájának elterjedése és ismerete, melyről a továbbiakban részletesebben szólunk, fontos közvetítő tényezője volt Balde magyarországi recepciójának.

Amennyire jelenleg megállapítható, a magyarországi neolatin költők munkáiban – ugyanúgy, mint pl. a franciáknál – hiányoznak a konkrét utalások Balde műveire. Ez nem zárja ki rejtett kölcsönzések és utánzások jelenlétét, különösen a Horatiusra hivatkozó versciklusokban.

Szörényi László megállapította, hogy Melchior Guttwirt cseh jezsuita, II. Rákóczi Ferenc tanára *Amores Mariani* (Linz, 1690) c., Rákóczinak ajánlott verseskötete az Ovidius-imitáció szélsőséges lehetőségét valósítja meg, amennyiben a Mária-kultuszt párosítja Ovidius szerelmi elégiáinak formájával, kötetkompozíciójával és – bizonyos értelemben – erotikus tematikájával. Valószínűnek látszik, hogy Guttwirt Mária-elégiáiban számolnunk kell nemcsak az említett antik szerzők, hanem Balde ösztönzésével is. Ezt látszik igazolni az azonos tematikájú versek sora (pl. *Salutatio Angelica, Immaculata, Genovefa*) és a világi szerelmi motívumok mindkét szerzőnél gyakori, allegorikus felhasználása.

Rájnys József, a jezsuita iskolai poétika egyik utolsó magyar képviselője, a Szily József püspöki beiktatására írt *Pásztori dal* c., allegorikus versében együttesen alkalmazza a négyes és negyedfeles trochaeusokat. Mint Waldapfel Imre megállapította, ez a forma az antik verselés utolsó nagy megújítójánál, Sarbiewskinél tűnik fel legkorábban, az *Aquilae Radiviliae nuptialis pompa* c. költeményben (Lyr. V, 7), leggyakrabban azonban Balde alkalmazta. Sarbiewski Claudianusra hivatkozik mintaként, akinek egyik epithalamiuma más metrikai eszközökkel ugyan, de Sarbiewski verséhez hasonló stílushatást ér el. Balde ezt a versformát használja például az erdő hangulatának érzékeltetésében (OPO II, 31), a boldog lelkek hazájának ábrázolásában (OPO II, 219), Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz legendájának megverselésében (OPO VII, 408), valamint egyik Mária-ódájában (OPO VI, 420). Az idillikus hangulat, a lány hangzás és a jellegzetes gondolatritmus mindhárom költőnél a tárgytól függetlenül a versforma fő sajátossága, s Rájnys egyik mintája és ösztönzője a forma alkalmazásában Balde lehetett.

Az egyik legjelentősebb Balde-hatás a magyar irodalomban a költő korai eposzához, a *Batrachomyomachiá*hoz kapcsolódik. Csokonai Vitéz Mihály azonos című, ifjúkori műve a pszeudohomerosi eposz és Balde szatirikus-didaktikus eposzának együttes

ismeretében készült 1792-ben. Csokonai „Blumauer módja szerint”-i travesztiát írt, s Baldéhoz hasonlóan az allegorikus társadalombírálat szellemében dolgozta fel a témát. Az eposzról írt tanulmányában így jelölte meg műve viszonyát Balde eposzához: „Balde nevű Német Jésovita kidolgozta ezt a Görög Originál szerint Deák Hexametekben de sokkal bővebben, és V Könyvekre szabta fel; én is hasonlóképpen nem szó szerént fordítottam, hanem a furtsaság’ kútfejét megduplázván, travestáltam, és IV Pípadohányra vagy is IV Könyvre osztottam”.

Egyértelműen Balde ösztönzésére utalnak az aktuálpolitikai vonatkozások: Balde a harmincéves háború eseményeit kommentálja, Csokonai a francia forradalom nyomán kialakult francia–Habsburg ellentétet állítja a középpontba. Mindkét szerző alapvetően háborúellenes, békepárti beállítottságú. Az aktuálpolitikai célzatosság határozza meg mindkét mű szerkezetét, tartalmát és nyelvi eszközeit. Balde ösztönzésére utal a nevek használata: ahogy átdolgozása bevezetésében Balde jegyzékbe vette a békák és az egek neveit, s a görög neveket latinra fordította, ugyanúgy Csokonai is magyarra fordította a nevek többségét. Ezen túlmenően ugyanúgy, mint Baldénál, Csokonai szövegében is rejtett utalások találhatók a korabeli eseményekre.

Balde és Csokonai művének közös stílusesszenciája a gúny és az irónia, s ahogy Balde elsősorban saját honfitársait bírálja, Csokonai kritikája is jórészt a magyaroszlák-poroszlák fél ellen irányul. A mű rejtett politikai célzata annak idején egyértelmű volt; a költő életében nem jelenhetett meg, s a cenzúra miatt sok helyen módosítva csak 1813-ban látott napvilágot.

Az oktatás nyelve Magyarországon a latin volt egészen a 19. század elejéig, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy ezt megelőzően nem készültek magyar fordítások Balde műveiből. Több mint hatvan évvel azután, hogy Herder kiadta Balde-átköltéseit, s kezdett megnőni a Baldéről szóló életrajzi és irodalomtörténeti munkák száma, megjelent nyomtatásban Balde hat ódájának magyar fordítása. A fordítás jelentőségét elsősorban az adja, hogy Balde latin nyelvű műveinek ezt megelőzően nem volt magyarországi kiadása, utánnomása, magyar vagy német fordítása. A fordításokat Fojtényi Kászon Ferenc bencés szerzetes, a győri bencés gimnázium, később a pannonhalmi főiskola tanára készítette és a győri gimnázium 1859/60. évi értesítőjében jelentette meg a gimnázium végzett növendékeinek ajánlott tanulmány kíséretében.

A tanulmány címe és a fordítások elkészítéséhez fontos ösztönzést adtak Herder átköltései és Balde-értékelése, valamint a költő növekvő tekintélye a német klasszika és romantika irodalmában. Balde költészetének méltatását Fojtényi a nagy előd, Sarbiewski felidézésével kezdi, s a 17. század óta eltelt időszak legremekőbb latin lírikusának nevezi Baldét. Ezután hosszan foglalkozik Herder és Schlegel Balde-méltatásaival és Herder átköltéseivel. Részletesen bírálja Herder válogatásának egyoldalúságát, felekezeti elfogultságát, s szemére veti, hogy részben megfosztotta a verseket felekezeti és mitológiai jegyeiktől.

A szövegeket Fojtényi a *Lyrice* első három könyvéből választotta. Minden fordítás előtt közli a latin szöveget az 1729-es kiadásból, s rövid tárgyi magyarázatokat illeszt eléjük. A lefordított ódák tárgya a szerző melankóliája Breisach bevétele miatt (I, 36), Hunyadi János (I, 41) és Mária dicsérete (II, 44 és III, 5), saját verseinek csodálatos megtalálása (III, 27) és a költő megkoszorúzása (III, 48). A Hunyadit dicsőítő óda kivételével ezeket a verseket Herder is lefordította.

A fordításokat tartalmi pontosságra törekvés, filológiai hűség és az eredeti versmérték viszonylag könnyed követése jellemzi. Fojtényi nem törekedett átdolgozásra vagy átköltésre, s ahol lehetett, sorról sorra fordított. Azt, hogy Herder átköltését is használta, egyik jegyzete tanúsítja. Összességében Fojtényi fordításai valamivel fölötte állnak a kor átlagának, az eldugott helyen való megjelenés azonban minden bizonnyal megakadályozta szélesebb körű elterjedésüket.

A 19. század utolsó negyedében a jezsuita Rosty Kálmán (1832–1905) magyar–latin szakos gimnáziumi tanár, költő és műfordító vállalkozott Balde több versének átültetésére.³ Rosty a magyar mellett latinul is jól verselt. Számos neolatin költőt fordított, köztük például Janus Pannonius, Sarbiewski és Pázmány Péter verseit. *Magyarok Nagyasszonya* (Kalocsa, 1903) c. kétkötetes versgyűjteményében, melynek középpontjában Mária áll, összesen hat Balde-fordítás (átdolgozás) és két Balde által inspirált költemény található. Ezek kivétel nélkül Máriát dicsőítik, s Rosty mindezeket a szövegeket beillesztette saját versei közé. Különböző napilapokban jelent meg két további ódafordítása és egy szatirikus Balde-utánzata.

Fojtényihoz hasonlóan Rosty az 1729-es összkiadást használta forrásként, s az ódákat ő is a *Lyrice* első három könyvéből választotta. A Mária-ódák közül kiemelkedik az *Ad Divam Virginem* (I, 43) c. Horatius-imitáció és az *In gratiam nobiliss. Adolescentis Sebastiani Venatoris* (II, 7) c., hosszú oxymoron-sorozatból álló, a költő Máriához való hűségét hangsúlyozó kompozíció átültetése. Az *Ad D. Virginem. In Silva Quietis, vulgo Waldrast* (II, 11) c. költemény a Mária-kegyhelyekkel és kegyképekkel kapcsolatos ódák csoportjához tartozik. Rosty két olyan ódát is átültetett, melyek Mária egy-egy kedvelt epithetonjára épülnek. Ezek a Mária mint betegek gyógyítója epitheton feldolgozó, *Ad D. Virginem. Salutem Infirmorum* (II, 41) c. és a Mária mint navis institoris gondolatot középpontba állító, *Ad B. Virginem. Iturus Eberspergam* (III, 11) c. kompozíció. Rosty ugyancsak lefordította a híres Mennybemenetel-ódát, melyet Urs Herzog paradigmikusnak tekint Balde egész Mária-költészetére (*Ad D. Virginem. Assumptam*, III, 7). Az említett gyűjtemény konkrét forrásmegjelölés nélkül, „Balde után” megjegyzéssel közölt két verse közül az első a tejútra, mint ugyancsak kedvelt Mária-szimbólumra épül.

³ Timár Kálmán, *Rosty Kálmán S. J. élete és műfordításai. Születésének százados évfordulójára: Irodalomtörténeti értekezés*, Kalocsa, Árpád Rt., 1932, 7–10, 19–20.

A napilapokban megjelent fordítások közül az egyik a már Fojtényi által is átültetett Hunyadi-óda (*Heros III. Joannes Hunniades Terror Turcarum Dictus*, Lyr. I, 41), a másik a halálról való temetői elmélkedés (*Enthusiasmus. In Coemeterio considerantis Mortem*, Lyr. II, 39). Az *Agathysus*, az *Antagathysus* és a *Solatium podagricorum* c. szatírák ösztönzésére született *A kopaszság apoteózisa* c. ditirambus. Ezt a művet „farsangi bohókás szabad utánzat”-nak nevezte a szerző.

Egy-két kivételtől eltekintve Rosty nem törekedett filológiai hűségre, fordításai inkább átköltéseknek nevezhetők. Az eredetit még a forrásmegjelöléssel közölt versek többségénél is csupán kiindulópontnak tekinti saját nyelvi leleményének kibontakoztatására, melynek következtében veszendőbe megy Balde egyéni stílusának, költői erejének jelentős része. A forráshoz fűződő eltérő viszonyt jelzik a verscímek után álló, „Balde Lyr. II, 11”, „Balde után”, „Balde nyomán szabadon” típusú megjegyzések. Egyedül a Hunyadi-óda átültetését nevezi Rosty a bevezetőben „megkísértett hű fordítás”-nak. Ugyanitt „az újkor Horácá”-nak, „a keresztény latinság legnagyobb lantosá”-nak nevezi Baldét. Az ódák címét néha rövidítve adja vissza (pl. II, 11; III, 7), többnyire azonban teljesen új címet ad (pl. I, 43; II, 7; II, 41), s a személyes ajánlásokat kivétel nélkül elhagyja.

A szövegösszevetés tanúsága szerint Rosty – Fojtényitől eltérően – nem filológiai igénnyel, hanem költőként nyúlt Balde verseihez. Gyakori a rendkívül tömör megfogalmazások átírás-jellegű visszaadása és a strófák sorszámának megnövelése (pl. II, 11, II, 41). Rosty gyakran elhagyta az antik mitológiai neveket (pl. III, 7, III, 11), illetőleg „Anyá”-ként fordította Mária „Dea”, „Diva” megnevezéseit (pl. II, 7). Ezzel jelentősen csökkentette az eredeti érzelmi intenzitását, s új perspektívába helyezte a költő Máriához fűződő kapcsolatát.

Az antik földrajzi nevek egy részét következetesen hazai nevekre cserélte fel. Az önkényes fordítói módszerre és a tartalmi módosításokra utal, hogy például az utóbbi óda fordításában Rosty április helyett május hónapra teszi át az eseményt. A fordító nyelvének jellegzetessége az eredetitől idegen, mesterkéltszóösszetételek sokasága (pl. vészvitorla, kegyzsámoly, porhon, kéjoczeán, lángparipa, habnemtó). A Hunyadi-óda kétféle fordításának összevetése egyrészt jelzi Balde magyarra való átültetésének rendkívüli nehézségeit, másrészt mutatja, hogy Rosty nem ismerte Fojtényi fordításait, s ebben az esetben valóban törekedett pontosan követni az eredetit.

Az első fordítások megjelenésével közel egy időben Balde neve és művei többször érvként szolgáltak Szepesi Imre klasszika-filológus és neolatin költő egyik értekezésében.⁴ Az értekezés első részében a latin nyelv oktatásának magyarországi helyzetét és a klasszikus szerzők iskolai értelmezésének kérdéseit tárgyalja. A második részben arra a

⁴ Szepesi Imre, *Jelen viszonyaink az ó-classicai irodalomhoz*, Bécs, Holzhausen Adolf, 1868, 55, 58, 69–70, 158–161, 169, 239. A munkára Szörényi László hívta fel figyelmünket, amit ez úton is megköszönünk.

bírálatra válaszol, melyet Télfy János fogalmazott meg Szepesi három latin verséről. A Balde-hivatkozások a második részben találhatóak.

Szepesi a „lessus” (gyászdal) és a „caverna” (völgy, barlang) kifejezések, valamint a hypallage (immutatio) alakzatának alkalmazására, a hozzá nem értő kritikusokkal szembeni sztoikus magatartásra és a klasszikus latinságból hiányzó, később azonban elfogadott kifejezések használatának igazolására hozza fel példaként Balde műveit. Közülük az *Ad Martinum Sibenium S. J.*, a *Praecepta vivendi Stoica* és az *Ad Andream Germanicum Tyrolensem* címűekből idéz. Hosszan idézi Herder elismerő véleményét Balde költészetéről, s megemlíti az 1828-ban Neuburgban emelt Balde-emlékművet is.

Jacob Masen irodalomelméleti műveinek hatástörténete

Jacob Masen irodalomelméleti műveinek jelentőségét elsősorban az adja, hogy alapvetően megújította a jezsuita iskolai retorikát és poétikát, előkészítette az udvari, manierista stíluselméletet és kiemelkedő képviselője volt a retorikai művészetelméletnek.⁵ A tőle kiinduló hatások ismerete ezért alapvető jelentőségű a 17. és 18. századi magyarországi irodalomelmélet és neolatin irodalom megértése szempontjából.

Ugyanúgy, mint a Balde-művek, Masen irodalomelméleti műveinek példányai is nagy számban rendelkezésre álltak a jezsuita kollégiumok könyvtáraiban. A 17. századi kéziratos könyvtárkatalógusok tanúsága szerint például Kassán 1682-ben Masen hét irodalomelméleti munkája közül hat megvolt: a *Speculum* egy, az *Ars nova argutiarum*, a *Palaestra styli Romani* és az *Exercitationes oratoriae* két-két, a *Palaestra eloquentiae ligatae* négy, a *Palaestra oratoria* összesen öt példányban állt rendelkezésre. Hasonló volt a helyzet Nagyszombatban és Győrben az 1680-as években.

Az emblematika jezsuita oktatásainak forrásait vizsgáló reprezentatív felmérés szerint Jeremias Drexel, Heinrich Engelgrave, Hermann Hugo, Gabriel François Le Jay és Pierre L’Abbé mellett Masen a legtöbb kiadvánnyal képviselt szerzők közé tartozott: tizenkét kollégiumi könyvtárban összesen hetvenöt kötete volt meg.⁶ Egy tizenhat magyarországi jezsuita kollégium 1773–1781 között készült abolíciós könyvjegyzékeinek a drámaelméleti művekre koncentrált vizsgálata szerint a *Palaestra eloquentiae ligatae* harmadik része kilenc kollégium könyvtárában összesen tizenhat példányban állt rendelkezésre.

A kötetek 18. századi folyamatos használatát tanúsítják a könyvbejegyzések és a jezsuita tanárok szobáiban tartott könyvek jegyzékei. Így például a *Speculumot* 1741-ben

⁵ A továbbiakhoz ld. Tüskés Gábor – Knapp Éva, „Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 139–154. Itt megtalálható a teljes forrás- és irodalomjegyzék, valamint a megállapítások részletes kifejtése.

⁶ Knapp Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Budapest, Universitas, 2003, 69–85.

Székesfehérvárott a retorika és a poétika professzora használta, ugyanez a mű a 18. század közepén Nagyszombatban egyaránt megvolt a principisták és a poétika tanáránál. Egyes példányok előfordultak más rendek és magánszemélyek könyvtáraiban is. Csáky István országbíró könyveinek 1671-es jegyzékében például a „Jacobus Masenius” bejegyzés olvasható. Mint alább szó lesz róla, Csáky magyarra fordította egy ismeretlen szerző fejedelmi tükrét, melynek leggyakrabban idézett forrása Masen *Speculum*a volt.

Az irodalomelméleti kézikönyvek és kéziratos jegyzetek ugyancsak tanúsítják Masen elképzeléseinek ismeretét. Az első Magyarországon kiadott irodalomelméleti munka, melyben nyomát találjuk Masen ismeretének, a piarista Moesch Lukács dramatizált költészettana 1693-ból. Moesch költészet-definíciója lényegében megegyezik Masenével. A *Vita poetica* második részének példatára Masenére emlékeztet, s a technopaigniumok tárgyalásában a harmadik részben leginkább az *Ars nova argutiarum* megfelelő részére támaszkodik. A harmadik rész epigrammával foglalkozó, harmadik induktívában Moesch Tesauro mellett Masent ajánlja a műfajról szóló tudnivalók mestereként.

Soarez retorikája Georg Worpitz-féle átdolgozásának 1728-as nagyszombati kiadása számos helyen hivatkozik Masen elméleti műveire. Soarez retorikája a legtöbbet kiadott retorikatankönyvek közé tartozott egészen a 18. század végéig. 1739–1798 között összesen tíz olyan magyarországi Soarez-kiadást találtunk, melynek ismétlődő előszavában a közkezen forgó retorikák felsorolásából nem hiányzik Masen neve.

Kaprinai István 1758-ban és 1763-ban kiadott retorika tankönyvében az első kötet előszavában a jezsuita retorika szerzők felsorolásában ott találjuk Masent, magában a műben azonban csupán egyetlen konkrét hivatkozás fordul elő. Az exjezsuita Szerdahely György és az expiarista Grigely József ugyancsak többször idézik Masent a 18. század végén és a 19. század elején kiadott poétika- és retorikatankönyvekben. Ugyanez vonatkozik több kéziratos humaniora-tankönyv szerzőjére is.

Masen hatása a jezsuita tananyag és az iskolai gyakorlatok révén több műfajban érvényesült. Így például egy fejedelmi tükör fordításában, melyet Csáky István nádor készített a 17. század második felében. A történelmi és irodalmi példák mellett elszórva mintegy negyven címer- és emblémleírást találunk a műben, melyek többsége Masen *Speculum*ából való. A *Speculum* az összes hivatkozást figyelembe véve is a legtöbbet idézett forrás.

Masen epigramma-elméletének recepcióját példázza Johann Baptist Adolph szilézi ai származású jezsuita tanár, drámaíró és költő *Fructus e Parnasso* c. kéziratos versgyűjteménye. A győri, majd nagyszombati jezsuitáknál tanult, s több magyarországi rendházban megfordult Adolph 1685-ben győri poétika tanárként állította össze elégia-, epigramma-, óda- és eklogagyűjteményét. A több éven át írt epigrammákat bevezető képi ábrázolás fő motívuma megegyezik az *Ars nova argutiarum* díszcímlapjának néhány motívumával, s az epigrammák pontosan megfelelnek Masen epigramma-elmé-

letének, mintegy annak tételeit illusztrálják. Adolph epigrammáinak formai sajátosságai közül legfontosabb az argutia kívánalmának érvényesülése, s számos példa található Masen fontes-tanának módszeres alkalmazására.

A gyűjtemény jellegzetes csoportját alkotják az ún. emblematikus epigrammák, melyek ugyancsak szerepelnek Masen felosztásában. Ezek a képhez, képleíráshoz kapcsolódó epigrammák pontosan megfelelnek Masen „cum emblemate – vel absque illo” elnevezésű epigrammáinak, s világosan jelzik Masen imago-elméletének ismeretét a szimbolikus formák egymásba való átalakíthatóságáról. Egy részüket Adolph a trencséni jezsuita patika inscriptiói nyomán, Ovidiustól vett idézetek felhasználásával készítette, más részüket különböző személyek tiszteletére írta. A gyűjtemény egyfajta poétikai példatárnak tekinthető, melynek eszmei környezetében kiemelkedő helyet foglal el Masen epigramma- és emblemaelmélete, a csodálatkeltés manierista szemlélete.

Az 1690-es évek közepétől Adolph-ot Bécsbe hívták, s mint a domus professae mellett működő gimnázium prefektusát megbízták az ún. ludi caesarei-hez alapul szolgáló színdarabok írásával és bemutatásával. 1696–1708 között összesen 34 darabot írt. Mint Kurt Adel kimutatta, a darabokban Avancinus és Frischlin hatása mellett Masen drámaelméletének hatása érvényesült a legerősebben, mind a témaválasztás, mind az allegorizálás módja, mind az alkalmazott retorikai és színpadi eszközök területén. Mindez jelzi, hogy Adolph a jezsuita dráma fejlődésének végpontján áll, s legjobb tudása szerint, változatosan alkalmazta a műfaj többek között Masen által kanonizált hagyományait.

További vizsgálatot érdemel az egész jezsuita költészet, amely a 17. század második és a 18. század első felében mindenekelőtt epikai ambíciókat táplált. Az eposz mellett más költői műfajokban is számolni kell Masen befolyásával, s nem csak a jezsuitáknál. Így például a piarista Halápy Konstantin, a 18. század első felének latin verselője, a jezsuita latin költők, köztük Masen tanítványa volt, s epigrammái jelentős részének témaválasztása erősen emlékeztet a Masen által javasolt epigramma-témákra. Rájnis József *Pásztori dal* (1777) c. allegorikus versének mintái között Jacob Balde és Sarbiewski mellett Masent is számon kell tartanunk.

Mint Tarnai Andor utalt rá, a latinos-klasszicista irodalomfelfogásról Rájnis és Batsányi János között az 1780-as évek második felében folytatott vitában Milton *Elveszett paradicsom*ának tárgyi előzményei között megemlítették Masen bibliai eposzát, a *Sarcotist* is – minden valószínűség szerint a Masen-mű 1771-es kiadásának 1783-ban a *Magyar Könyv-Házban* megjelent ismertetése alapján. Ugyanebben a vitában Göböl Gáspár 1789-ben kiadott Durant-fordításának ismeretlen bírálója azzal fejezte be észrevételeit, hogy hasznos lenne elkészíteni a *Sartocis* magyar fordítását. A magyarországi Masen-recepció történetének utolsó megnyilvánulása, hogy a latin nyelven író piarista költő, Jallošich János András a latin nyelv elhanyagolásáról 1855-ben kiadott hexameteres episztolájában a neolatin kultúra európai képviselői között – egy sorban Petrarccal – Masent is megemlíti.

Masen hatása érvényesült a magyarországi képzőművészetben is, befejezésül csupán két példát említünk meg. Masen drámaelméletének közvetett hatása fedezhető fel az ún. soproni jezsuita díszletterv gyűjtemény grafikai lapjainak egy részén.⁷ Bár a lapok túlnyomó többségének keletkezése a linzi és a bécsi jezsuita színpad egy 1684-es és egy 1710-es előadásához kapcsolódik, a gyűjtemény 1728-ban már a soproni jezsuiták tulajdonában volt, akik mint szcenikai „ötlettárat” másodlagosan felhasználhatták. A lapokon jól elkülöníthetők a színpad és a színpadi keretbe helyezett különféle részletek vázlatai a jelmezek és az azokhoz tartozó kellékek ábrázolásaitól. Masen ugyanerre hívta fel a figyelmet, amikor az előadás külső jellegzetességeit tárgyalva nemcsak a darab címét és programját, a zenét és a táncot különítette el egymástól, hanem a színpadi teret (theatrum) is elválasztotta a kosztümöktől és azok kellékeitől (apparatus scenicus). A lapok kiérlelt, elfogadott gyakorlatként tükrözik Masen azon elképzelését, mely szerint az idő és a hely egységénél fontosabb a cselekmény egysége, s az alaptörténet szabadon bővíthető különféle oktató elemekkel, allegorikus közjátékokkal. Masen hatásnövelő újításai közül megragadható a terveken a színpadi helyszínek gyakori változtatása, a főszereplő bizonyos mértékű háttérbe szorítása, az ének, a tánc és az élőképes jelenetek (scena muta) bőséges felhasználása, továbbá a mitologikus elemek, a menny és a pokol egyidejű alkalmazása.

Masen emblémaelméletének képzőművészetre gyakorolt hatását tanúsítja a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjét díszítő freskóciklus retorikai koncepciója és ikonográfiai programja.⁸ Az 1697-ben festett freskósorozat koncepcióját figurális ábrázolások, szimbolikus, allegorikus és emblematikus motívumok, tipologikus vonatkozások, keresztutalások és feliratok összetett rendszere alkotja. A szövegek és képek összehasonlító vizsgálata révén a győri sorozat fő irodalmi ösztönzőjét Jacob Masen *Speculum*ában találtuk meg. Ennek Máriaára vonatkozó példatárában, melyet Masen elmélete megfelelő részeinek illusztrálására „Exempla autoris ...” megjelöléssel készített, megtalálható azoknak a szimbólumoknak, képi leírásoknak és szöveges feliratoknak a túlnyomó többsége, amelyek különböző transzformációs technikák alkalmazásával felkerültek a győri lépcsőház falára. Másfelől itt is Masen alapvető kategóriája, az imago figurata alkotta a program koncepcionális háttérét. A program készítője tehát nem csupán a maseni elmélet hatása alatt dolgozott, hanem többet is kiválasztott szimbólum- és embléma-példáiból, és Masen elkézeléseinek figyelembevételével használta fel azokat.

⁷ Éva Knapp, „The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs”, in: *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, ed. by József Jankovics, Budapest, Enciklopédia, 1999, 24–71.

⁸ Knapp (6. jegyzet), 241–275.

Összegzés

Ebben az áttekintésben három jellegzetes példát mutattunk be a 17. századi német neolatin költészet és irodalomelmélet magyarországi befogadástörténetéből. A rózsafüzér-himnuszciklus adaptációjának jelentőségét elsősorban az adja, hogy lehetőséget kínál az egyházi és a világi költészet közti rejtett kölcsönhatások feltárására. A két évszázadon át nyomon követhető Balde-recepció nem mutat fel olyan jelentős neveket, mint pl. Caspar Barlaeus, de Balde kivételes helye a neolatin költészetben itt is megragadható. Hatása más jelentős neolatin költők, elsősorban Sarbiewski hatásával együtt érvényesült az irodalom különféle területein, s a 18. század második felében áttörte a felekezeti határokat is.

Jacob Masen irodalomelméleti munkásságának hatása mintegy százötven éven át nyomon követhető a magyarországi irodalom elméletében és gyakorlatában, s nem lebecsülhető befolyása volt a képzőművészetre. A Masen-hatások ismerete jelentősen hozzájárul a 17. és a 18. századi magyarországi irodalomelmélet és a neolatin irodalom megértéséhez. Az általa képviselt „elmés szórakoztatás” a jezsuita műveltségeszmény keretében irodalmi rangra emelt több elhanyagolt kifejezésformát, s művei elősegítik eddig kevés figyelemben részesített műfajok jobb megértését. E műveknek fontos szerepe volt a klasszikus műveltségeszmény ébrentartásában, s a klasszicizmus igényessége nem érthető meg a maga teljességében az általuk képviselt manierista-barokk ideálok nélkül. A bennük összegzett poétikai, retorikai hagyományok sok tekintetben 1800 körül és azt követően még jó darabig jelen voltak az irodalomelméletben és az irodalmi gyakorlatban, s egyszerre hatottak a klasszicizmus és a romantika törekvéseivel. Ezért ennek a szabályrendszernek és műveltséganyagnak a hatástörténete nem mellőzhető sem a 17–18. századi irodalom- és műfajelméleti gondolkodás, sem pedig az 1830-as évekig terjedő romantikus időszak irodalmának szempontjából.